

Birla mandir – współczesne hinduistyczne kompleksy świątynne jako przykład modernizacji przez powrót do tradycji. Sprawozdanie z badań terenowych (styczeń/luty 2016 rok)*

Marta KUDELSKA, Agnieszka STASZCZYK,
Agata ŚWIERZOWSKA

W XIX wieku, w okresie odrodzenia indyjskiego, w czasie coraz silniej dochodzących do głosu ruchów niepodległościowych, ale także tuż po odzyskaniu przez Indie niepodległości, wyraźne stało się – wyrażane ustami myślicieli, działaczy społecznych, politycznych czy religijnych – społeczne dążenie do znalezienia czy wręcz wykreowania wartości, które mogłyby stać się podstawą wspólnej hinduskiej tożsamości, a także określić rdzeń aksjonormatywny całego państwa indyjskiego. Dążenia te nabrały wyraźnych kształtów w ramach hinduskiego nacjonalistycznego nurtu polityczno-społecznego, który po raz pierwszy znalazł swój wyraz organizacyjny w założonym jeszcze w pierwszej ćwierci XX wieku Rashtriya Swayamsevak Sangh, a dziś reprezentowane są przez rządzącą w Indiach od 2015 roku Bharatiya Janata Party, utrzymującą silne związki ideologiczne ze swoją nadal prężnie działającą poprzedniczką ideową. W istocie historia hinduskiego nacjonalizmu sięga wiele dziesiątków lat wstecz. Christophe Jaffrelot twierdzi, że jest to jeden z najstarszych nurtów indyjskiej myśli społecznej¹. Ów etnonacjonalizm, jak nazywa go badacz, niemal od samego początku posługiwał się wieloma strategiami, mającymi na celu wywołanie i podtrzymanie „etnoreligijnej mobilizacji”², która korzystając z zaplecza ideologicznego w postaci wyidealizo-

* Badania prowadzone w ramach programu „Opus 5” Narodowego Centrum Nauki (UMO-2013/09/B/HS1/02005).

¹ Ch. Jaffrelot, *Hindu Nationalism. A Reader*, Delhi 2007, s. 3.

² Idem, *The Hindu Nationalist Movement and Indian Politics 1925 to the 1990s. Strategies of*

wanej wersji hinduizmu (neohinduizmu), miała stać się podstawą nie tylko samookreślenia się hindusów, ale także zbudowania hinduskiej ksenologii. Jedną z istotnych strategii stało się tworzenie miejsc, które przyczyniłyby się do budowania wspólnoty osób podzielających te same wartości, miejsc, w których byłoby możliwe jednoczenie się, dzielenie, przeżywanie, a także „nasiąkanie” hinduskimi ideałami i wartościami – wspólnymi, co ważne, dla całej społeczności hinduskiej, niezależnie od różnic warnowych. W 1923 roku jeden z ważnych działaczy nacjonalistycznego ruchu hinduskiego, Bala-krishna Shivram Moonje (1872–1948), pisał:

[...] brakuje w państwie indyjskim wspólnego miejsca spotkań dla wszystkich kast, od najwyższej do najniższej, traktowanych na doskonale równych prawach, takiego, jakie mahometanin ma w swoim Masdżit [...] [gdzie muzułmanie] sugestywnie przedstawiają i przyswajają poczucie jedności i tożsamości swoich interesów społecznych i religijnych. To właśnie tam, w tych meczetach powstaje organiczna jedność heterogenicznych mas, która stworzy indyjską wspólnotę mahometańską. A hindusi? Czy mają taką instytucję? Gdzie ona jest? [...] Czy nie można by sprawić, by nasze świątynie pełniły takie funkcje jak Masdżit wśród mahometan?³

Odpowiedzią na to wezwanie był między innymi pomysł Swamiego Shrad-dhanandy (1856–1926), działacza Arja Samadź, propagatora myśli Swamiego Dayanandy Saraswatiego (1824–1883), a także aktywnego uczestnika działań mających na celu zreformowanie hinduizmu, który w tekście pod znamienym tytułem *Hindu Sangathan: saviour of the dying race* (1926) postulował budowę Hindu Rasthra Mandir, świątyni narodu hinduskiego, która – poza funkcjami kultowymi – pełniłaby funkcje kulturotwórcze i społeczne. Swami pisał:

Pierwszą propozycją jest budowa w każdym mieście i ważniejszym miasteczku Hindu Rasthra Mandir z częścią mogącą pomieścić widownię na 25 000 [osób] i salą, w której codziennie recytowano by katha [wybór, fragmenty] *Bhagawadgity*, *Upaniszad* oraz wielkich eposów – *Mahabharaty* i *Ramajany* [...]. Podczas

Identity-Building, Implantation and Mobilisation (with special reference to Central India), London 1996, s. 8.

³ Cyt za: *ibidem*, s. 22.

gdy w sekciarskich świątyniach hinduistycznych dominują pojedyncze bóstwa, katolicka [w znaczeniu „powszechna”] świątynia hinduistyczna zostanie poświęcona kultowi trzech duchów-matek – Gau-mata [matce-krowie], Saraswati [bogini wiedzy] oraz Bhumi-mata [ojczyźnie]. Niech realistyczna mapa Bharat-Maty [Matki-Indii] zostanie umieszczona w godnym miejscu, mapa żywymi kolorami oddająca wszystkie jej szczegóły tak, by każde dziecko Matri-Bhumi [matki-ziemi] mogło codziennie pokłonić się jej i odnowić przyrzeczenie, że na powrót wyniesie ją na starożytny piedestał chwały, z którego upadła⁴.

Pomysł Swamiego Shraddhanandy został szybko podchwycony i był realizowany na różne sposoby. Pierwszą Hindu Rasthra Mandir był, jak się wydaje, zbudowany w Ratnagiri (Maharashtra) w 1931 roku Patit Pawan Mandir. Inicjatorem budowy był aktywista społeczny Vinayak Damodar Savarkar (1883–1966). Świątynia ta, co wzbudziło wiele kontrowersji, była otwarta dla członków wszystkich kast, łącznie z niedotykalnymi. Innym wczesnym przykładem realizacji idei Swamiego jest zbudowana z inicjatywy działacza niepodległościowego Shiv Prasada Gupty (1883–1944) Bharat Mata Mandir w Varanasi (otwarta w 1936 roku przez Mahatmę Gandhiego). W świątyni tej – jest to zasadniczo jedyny taki obiekt – znajduje się wykonana z marmuru dokładna, trójwymiarowa mapa Indii (fot. 1 i 2). Pomysł Shraddhanandy podchwycił również Jugalkishore Birla (1883–1967), blisko związany z indyjskimi ruchami niepodległościowymi i odrodzeniowymi przedstawiciel rodziny Birlów, która w owym czasie zaczynała odgrywać pierwszorzędną rolę w życiu ekonomicznym i politycznym Indii. To z jego inicjatywy lub przy jego współdziałaniu od lat trzydziestych do sześćdziesiątych XX wieku powstawały pierwsze Birla Mandir, które wiernie realizowały idee Swamiego Shraddhanandy (przede wszystkim otwarta w 1939 roku świątynia w Delhi, a także świątynie w miejscowościach: Patna, Varanasi czy Kurukshetra)⁵. W czasach późniejszych dzieło Jugalkishore’a kontynuowali i nadal kontynuują inni członkowie rodziny Birlów, choć – o czym wspominamy niżej – świątynie fundowane od lat siedemdziesiątych mają wyraźnie odmienny charakter.

⁴ Ibidem.

⁵ Zob. M. Kudelska, A. Staszczuk, A. Świerzowska, *Birla mandir – współczesne hinduistyczne kompleksy świątynne jako przykład modernizacji przez powrót do tradycji*, „The Polish Journal of the Arts and Culture” 11 (3/2014), s. 27–53.

Fot. 1: Świątynia Matki-Indii (Bharat Mata) w Varanasi, fot. A. Staszczyk

Fot. 2: Mapa Indii w świątyni Bharat Maty w Varanasi, fot. A. Świerzowska

Badania podjęte w ramach projektu „Birla mandir – współczesne hinduistyczne kompleksy świątynne jako przykład modernizacji przez powrót do tradycji” są nakierowane na fundowane przez rodzinę Birlów świątynie. Celem analiz jest ukazanie kontekstu powstania świątyń oraz zrekonstruowanie i przeanalizowanie tła kulturowo-społecznego przesłania niesionego przez Birla Mandir.

W ramach badań przeprowadzono trzy wyjazdy badawcze. Pierwszy z nich (luty/marzec 2014) objął następujące świątynie: Shri Lakshmi Narayan (New Delhi), Shri Lakshmi Narayan (Patna), Krishna/Gita Mandir (Kuruk-

shetra), Saraswati/Sharda Peeth (Pilani), New Vishvanath (Varanasi), Shri Radha Krishna (Kolkata), Renukeshwar Mahadev Mandir (Renukoot)⁶. W czasie drugiego wyjazdu (styczeń/luty 2015) zebrano materiał w: Shri Lakshmi Narayan Mandir (Jaipur), Vivasvan (Surya) Mandir (Gwalior), Shri Lakshmi Narayan Mandir (Bhopal), Vithoba Mandir (Shahad/Mumbai), Venkateshwara Mandir (Hyderabad), Ganesha Mandir/Vikram Vinayak Mandir (Alibaug/Salav), Vishnu Mandir (Nagda), Rama Mandir (Akola)⁷. W roku bieżącym odbył się trzeci i zarazem ostatni wyjazd badawczy, w czasie którego udało się zgromadzić bogaty materiał, dotyczący trzech świątyń ufundowanych przez członków rodziny Birlów. Były to Shri Lakshmi Mandir oraz Shiva Mandir w Brajrajnagar (Odisha) oraz Bhavatarini Mandir w Amlai (Madhya Pradesh).

Wszystkie trzy świątynie zostały ufundowane w miejscach, z którymi rodzina Birlów była związana poprzez prowadzoną działalność przemysłową. Założony w Brajrajnagar w 1936 roku Orient Paper Mills był jednym z najstarszych i największych zakładów produkcyjnych w tej części Indii, dającym zatrudnienie znacznej części mieszkańców tego regionu. Pod koniec lat dziewięćdziesiątych XX wieku fabryka została jednak zamknięta (powodem były braki wody), a produkcję oraz większość pracowników przeniesiono do Amlai, w którym rozbudowano i unowocześniono działające już wcześniej linie produkcyjne należące do Orient Paper Mills. Dziś w Amlai działa jedna z największych na świecie papierni (Orient Paper & Industries, należąca do C. K. Birla Group).

W Brajrajnagar Birlowie – Braj Mohan (1904–1981) i jego syn Ganga Prasad (1922–2010) – ufundowali dwie świątynie: w 1950 roku Shri Lakshmi Narayan Mandir (fot. 3, 4, 5) i dziesięć lat później Shiv Mandir (fot. 6, 7). Obie zaliczyć można do wyszczególnionej na podstawie materiału zgromadzonego w czasie poprzednich badań terenowych grupy świątyń starszych, powielających model Lakshmi Narayan Mandir w Delhi. Ich cechy charakterystyczne to: 1. żółto-czerwone ściany na zewnątrz; 2. brak dekoracji rzeźbiarskiej; 3. umieszczenie dużej liczby tablic z inskrypcjami i malowanymi lub płasko-rzeźbionymi przedstawieniami. Shri Lakshmi Narayan Mandir w Brajrajnagar, położona w niewielkim założeniu ogrodowym, na wzgórzu, mieści sank-

⁶ Sprawozdanie z badań, a także wstępne hipotezy zob. ibidem.

⁷ Zob. eadem, *Birla Mandirs – The contemporary Hindu temple complexes as an example of modernization by going back to tradition – 2015 fieldwork report*, „The Polish Journal of the Arts and Culture. New Series” 3 (1/2016).

tuarium z obejściem, w którym znajdują się posągi Wisznu i jego towarzyszki Lakszmi. Sanktuarium zwieńczone jest wieżą, która góruje nad czterema bocznymi wieżyczkami. Podobne wieżyczki umieszczono na rogach dachu sali głównej, w którego centrum wznosi się piramidalny dach. Obszerna, filarowa sala główna posiada trzy wejścia z filarowymi portykami i schodami – jedno główne i dwa boczne. W ścianach obejścia, po trzech stronach, rozmieszczono okna. Między sanktuarium a salą główną znajduje się otwarte na zewnątrz przejście. Wszystko to sprawia, że świątynia jest jasna i przestronna, a cała bryła symetryczna i zwarta.

Fot. 3: Shri Lakshmi Narayan Mandir w Brajrajnagar, wejście główne, fot. A. Staszczyk

Świątynia Śiwy położona jest na płaskim terenie, w dość obszernym założeniu ogrodowym, pełniącym także funkcję miejsca rekreacyjnego. Trzy portykowe wejścia (jedno główne i dwa boczne) prowadzą do przestronnej, filarowej sali głównej, na końcu której rozmieszczono sanktuarium. W środkowym, głównym, znajduje się wizerunek Śiwy, w bocznych – posągi Hanumana (lewe) oraz Parwati i Ganeśi (prawe). Część sanktuarium otacza otwarte filarowe obejście. Również ściany sali głównej skonstruowano w ten sposób. Uzyskano tym samym ciekawą ażurową bryłę. Świątynia jest dość niska, górują nad nią trzy wieże – najwyższa nad głównym sanktuarium i niższe nad bocznymi. Ponadto, na rogach dachów poszczególnych części umieszczono małe wieżyczki. Jest to niewielka, ale od strony architektonicznej jedna z najciekawszych świątyń w tej grupie.

Fot. 4: Bhagawan Buddha oraz fragment *Dhammapady*, tablica dekoracyjna, Shri Lakshmi Narayan Mandir w Brajrajnagar, fot. A. Staszczyk

W Amlai w 1970 roku Ganga Prasad ufundował Bhavatarini Mandir (fot. 8, 9), którą – ze względu na zastosowany typ – można zaliczyć do drugiej grupy świątyń, tj. eklektycznych, zainspirowanych dawnymi, często bardzo znanymi i zabytkowymi świątyniami hinduistycznymi. Szczególnie w przypadku tego fundatora obserwujemy silną tendencję do sięgania do tych właśnie wzorców. Birla Mandir w Amlai to niewielka konstrukcja, położona na terenie dużego ogrodu. Budynek na planie kwadratu wznosi się na wysokiej platformie. Do sali głównej prowadzą marmurowe schody, dostępne jedynie

Fot. 5: Shri Lakshmi Narayan Mandir w Brajrajnagar, wewnątrz świątyni, na ścianach widoczne panele z treścią *Bhagawadgity*, fot. A. Świerzowska

od strony frontowego wejścia. Pozostałe dwa, boczne, liczące kilka schodków wejścia do sali głównej dostępne są dopiero z platformy. Wszystkie wejścia są filarowe i portykowe, przekryte kopułami. Niewielka sala główna mieści pośrodku posąg lwa zwróconego w stronę sanktuarium. Sala ma otwarte ściany, przez co tworzy efekt ażurowej konstrukcji. Przekryta jest centralną kopułą. Zamknięte sanktuarium, zwieńczone wieżą o rozczłonkowanej bryle, mieści posąg bogini Bhavatarini, wyrzeźbiony z czarnego marmuru. W małych bocznych kaplicach, znajdujących się na ścianach przejścia między sanktuarium a salą główną, umieszczono posągi Hanumana i Ganeśi. Ściany zewnętrzne sanktuarium ozdobiono kilkoma posągami śiwaickimi, dodatkowo w niszach po trzech stronach widnieją wizerunki różnych aspektów Bogini.

Ze względu na kontekst polityczny i społeczny, w którym powstawały Birla Mandir, w szczególności te fundowane do końca lat sześćdziesiątych XX wieku, a także powiązania polityczne członków rodziny Birlów (zwłaszcza z Mahatmą Gandhim), w zakres badań zostały włączone także: wspomniana wyżej świątynia Matki-Indii (Bharat Mata); Tulsi Manas w Varanasi, otwarta w 1964 roku, ufundowana w miejscu, w którym Tulsidas (XVI/XVII wiek) miał spisać dzieło *Ramācaritmanas* (wielokrotnie przywoływane na tablicach w Birla Mandir) (fot. 10, 11); a także otwarta w 1971 roku, zbudowana z inspiracji dality świątynia Mahatmy Gandhiego w Sambalpur (fot. 12, 13).

Fot. 6: Shiv Mandir w Brajrajnagar, wejście główne, fot. A. Staszczyk

Fot. 7: Shiv Mandir w Brajrajnagar, strona południowa świątyni, na ścianach widoczne panele z inskrypcjami, fot. A. Świerzowska

Fot. 8: Bhavatarini Mandir w Amlai, fot. A. Świerzowska

Fot. 9: Bhavatarini Mandir w Amlai, wizerunek bóstwa w *sanctum*, fot. A. Staszcyk

Fot. 10: Tulsi Manas Mandir w Varanasi, fot. A. Staszcyk

Fot. 11: Tulsi Manas Mandir w Varanasi, wewnątrz świątyni, na ścianach widoczne panele z treścią *Ramcharitmanas* Tulsidasa, fot. A. Świerzowska

Materiał zebrany w czasie prac badawczych przeprowadzonych w 2016 roku utwierdził badaczki w przekonaniu, że na Birla Mandir należy patrzeć jako na część szerokiego procesu, zmierzającego ku stworzeniu tożsamości hinduskiej w oparciu o przeinterpretowaną i wyidealizowaną tradycję wedyjską, akceptującą (choć na zasadzie podporządkowania) w pierwszej kolejności inne religie dharmiczne, a dalej także wszelkie tradycje religijne i duchowe, z wykluczeniem islamu. Interesujący jest fakt wyraźnej odmienności Birla Mandir fundowanych w latach 1930–1970 w stosunku do tych,

Fot. 12: Świątynia Mahatmy Gandhiego w Sambalpur, fot. A. Staszczyk

które powstawały od początku lat siedemdziesiątych XX wieku, co można było stwierdzić dopiero po odwiedzeniu wszystkich najważniejszych świątyń ufundowanych przez rodzinę Birlów. W miejsce świątyń w miarę jednolitych architektonicznie i nawiązujących stylistycznie do Birla Mandir w Delhi, zaprojektowanej przez Srisa Chandrę Chatterjiego w stylu narodowym, pojawiają się świątynie o bardzo zróżnicowanych formach architektonicznych, inspirowanych stylami regionalnymi, i/lub będące twórczym (bo nigdy wiernym) odwzorowaniem ważnych historycznych miejsc kultu (jak na przykład świątynia Surji w Gwaliorze, nawiązująca do świątyni Surji w Konarku). Świątynie te w sposób zdecydowany różnią się także programem ikonograficznym – o ile w świątyniach starszych obejmuje on motywy reprezentujące dharmiczne tradycje religijne i duchowe, o tyle w tych późniejszych pojawiają się także symbole odsyłające do wielu innych tradycji: żydowskiej, chrześcijańskiej, zaratusztriańskiej, chińskiej itp., a niekiedy nawet wykraczają poza sferę religijną, odwołując się do świata nauki, polityki czy sztuki⁸. Obserwacja ta skłania do postawienia pytania o przyczyny owej zmiany, a także zastanowienia się nad wymową obu grup świątyń w kontekście ich roli społecznej i – jak się wydaje – politycznej. Problemy te zostaną szczegółowo przeanalizowane w monografii, która będzie podsumowaniem badań.

⁸ Z powodów – jak sądzą badaczki – politycznych w świątyniach nie umieszczono natomiast żadnych odniesień do islamu. Należy jednak zaznaczyć, że z rozmów z osobami z bezpośredniego otoczenia rodziny Birlów i uczestniczącymi w zarządzaniu świątyniami wynika, iż brak nawiązań do islamu jest konsekwencją zaakceptowania przez fundatorów muzułmańskiego zakazu tworzenia jakichkolwiek wizerunków religijnych.

Fot. 13: Posąg Mahatmy Gandhiego w świątyni w Sambalpur, fot. A. Świerzowska

Literatura

1. JAFFRELOT Ch., *Hindu Nationalism. A Reader*, Delhi 2007.
2. JAFFRELOT Ch., *The Hindu Nationalist Movement and Indian Politics 1925 to the 1990s. Strategies of Identity-Building, Implantation and Mobilisation (with special reference to Central India)*, London 1996.
3. KUDELSKA M., STASZCZYK A., ŚWIERZOWSKA A., *Birla mandir – współczesne hinduistyczne kompleksy świątynne jako przykład modernizacji przez powrót do tradycji*, „The Polish Journal of the Arts and Culture” 11 (3/2014), s. 27–53.
4. KUDELSKA M., STASZCZYK A., ŚWIERZOWSKA A., *Birla Mandirs – The contemporary Hindu temple complexes as an example of modernization by going back to tradition – 2015 fieldwork report*, „The Polish Journal of the Arts and Culture. New Series” 3 (1/2016).

Tytuł angielski, słowa kluczowe, o autorkach

Tytuł angielski: Birla Mandirs - The Contemporary Hindu Temple Complexes as an Example of Modernization by Going Back to Tradition – 2016 (January/February) Fieldwork Report

Słowa kluczowe: Birla Mandir, Shraddhananda, tożsamość, hinduizm

Marta KUDELSKA, prof. dr hab., absolwentka indologii i filozofii, kierownik Katedry Porównawczych Studiów Cywilizacji Uniwersytetu Jagiellońskiego. Autorka i współautorka wielu prac z zakresu filozofii i religii Indii (między innymi: *Kosmologia Upaniszad, Wartości etyczne w różnych tradycjach religijnych, Dlaczego istnieje raczej „Ja” niż „to”?* *Ontologia podmiotu w Upaniszadach*). Za przekład Upaniszad otrzymała w 1999 roku nagrodę Premiera RP. Interesuje się również dialogiem międzykulturowym, czego efektem jest tom *Człowiek wobec świata na przełomie wieków. Nowe i dawne wzorce duchowości* (2002).
E-MAIL: marta.kudelska@uj.edu.pl

Agnieszka STASZCZYK, ukończyła studia magisterskie w zakresie indologii oraz historii sztuki na Uniwersytecie Jagiellońskim. Następnie kontynuowała naukę na studiach doktoranckich w zakresie nauk o sztuce na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu. Obecnie jest zatrudniona w Katedrze Porównawczych Studiów Cywilizacji Uniwersytetu Jagiellońskiego, gdzie prowadzi zajęcia i badania związane ze sztuką i kulturą subkontynentu indyjskiego. Autorka m.in. książki *Rzeźba hinduistyczna w Mathurze od II do IV w. n.e. Ikonografia i forma* (2013).

E-MAIL: agnieszka.staszczyk@uj.edu.pl

Agata ŚWIERZOWSKA, dr religioznawstwa, pracownik Katedry Porównawczych Studiów Cywilizacji Uniwersytetu Jagiellońskiego. Zajmuje się antropologią kultury, teorią religii, tradycją jogi indyjskiej oraz wszelkimi formami współczesnej duchowości. Autorka m.in. książek *Joga – droga do transcendencji* (2009), *Guru – między tradycją a nowoczesnością* (2013).

E-MAIL: agata.swierzowska@uj.edu.pl

